

Непрочетенят Константин Петканов – критическата рецепция на неговото творчество

Никола Бенин

„– Критиката – каза пренебрежително (Константин Петканов – бел. моя, Н.Б.), – Какво е критиката? – И духа с уста сякаш Издухва сапунени мехури. – Критиката мене не може да ме уязви. Не се плаша аз от заешки тупурдии. Колко са ме яли... яли...” [1]

Abstract: The Unread Konstantin Petkanov: The Critical Reception of His Work. The study presents some critical articles and reviews on Konstantin Petkanov's works before and after 9 September, 1944. The conclusions from the readings of the researchers are that the writer follows and enriches the traditions marked in the Bulgarian literature by Ivan Vazov's works, as well as by other authors after him. The new elements contributed to the traditional narrative by Petkanov are the lyricism and the psychological aspects. The common mistake made by the literary critics is the selectivity in the interpretation of the fictional world and the focus on certain semantic centres and aesthetic features. Through all these reasons the works by Konstantin Petkanov remain unread in their wholeness and completeness.

Key words: critical reception, lyricism, psychological aspects.

ВЪВЕДЕНИЕ

Константин Петканов по принцип няма положително отношение към литературните критици и не се страхува от тяхната оценка, която невинаги е доброжелателна и обективна. Той има самочувствието на утвърден писател, зад когото стои представително и голямо по обем творчество, и това му дава основание да се отнася пренебрежително към критиката. Ето какво споделя пред Иван Богданов: „Нека се плашат от нея слабохарактерните – продължаваше самонадеяно той, - яли са ме, ръфали са ме, едни измряха, други вдън-земята потънаха, а пък бай Коста е жив и здрав”! [2]¹

Критикът Иван Богданов обаче му дава „добър урок” за унищожавачата сила на критиката в социокултурното пространство. В една статия за съвременния български роман, публикувана в списание „Съдба”, той споменава имената на няколко романисти и към името на Петканов прибавя едно „снизходително дори”. След тази статия белетристът от Беломорска Тракия преосмисля отношението си към критиката. Той казва на младия Богданов: „Аз си търсех белята. Опасно нещо е това критиката, особено когато е тенденциозна”. [3] Богданов (1981: 341) По-късно, през 1944 година, във Велико Търново при една от няколкото срещи между двамата Константин Петканов вади едно тефтерче и прочита: „И думите са като хората. Всяка от тях има своя душа. Има думи груби, обидни, досадни, двусмислени, изразяващи снизхождение. По-добре отречи човека, но не му засвидетелствавай снизхождението си”. [4]

ИЗЛОЖЕНИЕ

Константин Петканов е писател, който следва традициите в българската литература от Иван Вазов насетне. Петканов обаче обогатява и, дори може да се каже, модернизира своята „селска проза”. Това съчетаване на традиционното и модерното, съвременното е доловено и от Пантелей Зарев, който заявява: „Оттук и сътвореното от Константин Петканов – то носи навеи на консерватизъм и е своеобразно актуално и съвременно. Личният отпечатък изпъква силно в творбите на този писател и това го отделя като особено явление в българската проза”. [5]

С разказите и романите си той се „влива” в новата лирична вълна, която се появява през 20-те години не само в българската, но и в европейската литература.

Петкановите творби са наситени с лирични описания на ожънати ниви, градини с лозя, задирания между младите, весели хора, заплашителен вятър и топло слънце, чрез които художествено убедително се внушава представата за патриархалната старина и за битието на тогавашния човек. Белетристът е усвоил образно-емоционалния език от детските години в Топола; той до съвършенство владее езика на своите деди, които продължават да носят „тракоезическото световъзприемане“ [6] и да одухотворяват предметите и явленията. **Лирично-образният език на Петканов се оказва модерен за прозата след Първата световна война и така с него успешно допринася за обособяването и развитието на течението „лиризъм в прозата“.** Георги Цанев пише: „Още в трилогията му – „Старото време“, „Хайдути“, „Вятър ечи“, особено в първия роман – е отразена една особено характерна за младата българска проза след Първата световна война – лиричният, образен, поетичен стил. Това е естествена зависимост от повишената емоционалност, с която се реагира на значителни събития, каквито бяха събитията в много страни след Октомврийската революция и Първата световна война“. [7]²

Константин Петканов не е чужд и на художественото явление психологизъм в литературата през 20-те години, определен от Георги Цанев като „психологически реализъм“³. Писателят от Беломорска Тракия не представя непрекъснато като Георги Райчев тъмните влечения, инстинктите и страстите в човешката душа⁴. Неговият психологизъм произтича от разкриването на преживяванията в душата на българина или, казано по друг начин, на българската народопсихология. Разбира се, има творби на Константин Петканов, в които са разгърнати непонятни страсти и болезнените чувства. Такива са неговите разкази: „Нямата“, „Ангелина“, „Магия“ и др. Тъмните влечения и инстинктът за разрушение, за предателство са характерни страни на душевността на Стоян, сина на Емперата, в трилогията „Жътва“. Никола Атанасов пише: „„Без деца“ е почти единственият наш психологически роман“. [8] Константин Петканов не подражава на модерните автори Стриндберг, Еверс, Хамсун, Пшибишевски и др., а е под влияние на Достоевски⁵. „И тук (при изграждането на образа на Вълко Бимбелов от романа „Преселници“ – бел. моя – Н. Б.) – според Георги Цанев – се проявява може би в най-висока степен оная склонност, която е характерна за всички произведения на Петканов – склонността да докарва в мъчителни състояния героите си. Той напъга до крайна точка техните преживявания, развива до последна възможност техните чувства и страсти, изчерпва до сетна капка силите им. Има мисли и чувства, които не ги вълнуват, както вълнуват другите хора – а просто ги терзаят, разтърсват душите им, предизвиква у тях болезнени състояния. Бихме казали, че Петканов се отнася жестоко към своите герои, че пренася неумело на българска почва нещо, което е видял у Достоевски, когото познаваше добре“. [9]

Потвърждение за творческия интерес на Константин Петканов към инстинктите и неосъзнатите проявления на човешката душа са и проникателните наблюдения на Панталей Зарев. За да бъде по-убедителен, литературният историк прави паралел между персонажите на Йордан Йовков и тези на Петканов: „Ако героите на Йовков са спокойни, с дълбоки чувства и съзерцателна натура, то голяма част от литературния персонаж на Петканов притежава съвсем други черти. Неговите хора са склонни все да действат, да вършат нещо, отдадени на инстинкта си, на повика на някакъв тъмен и неосъзнат вътрешен глас. Те са тласкани от вътрешната сила ту в една, ту в друга посока, като забързана река, която не може да се успокои. И това често пъти ги води до гибел“. [10]

Розалия Ликова също отбелязва наличието на психологизъм в творбите на Константин Петканов. Тя акцентира върху обвързването на психологизма с описанието на нравите и бита на българина: „Редица романи като „Без деца“ (1927) и „Кладенец“ (1936) представляват съчетание на психологически рисунк с патриархалните устои на българския бит и семейство“. [11]

Не на последно място, Константин Петканов не само, че не изостава от съвременните търсения в литературата, но активно и последователно участва в изграждането на българския национален проект. Изгубил ценностните си ориентации след Първата световна война, светът на българина се е разпаднал или до рухването на написаните закони, които поддържат съвестта на човека, или до погиването на началата, които са в основата на неговата култура. И това всъщност е едно от скритите проявления на войната – нейните жестоки сили разкъсват връзките, обезсмислят съществуването, опразват света от философските, нравствените и естетическите стожери, които хората са градили чрез вярата и традициите си през вековете. В деградирания свят на общността нахлува студеният полъх на алиенацията. Спиридон Казанджиев пише: „Кризата, която прекарва днес светът, разтърсва тъй дълбоко материалните и духовните устои на живота, че сякаш наистина се касае за залеза на стария свят и за възхода на друг, нов”. [12]

Така пред българина на дневен ред се поставя националният въпрос, изниква необходимостта от изграждането на национална митология и съхраняването на неговата общностна идентичност. Според Борис Йоцов: „Ето защо българският национален въпрос е не само политически и стопански, той е културен, той е нравствено-религиозен”. [13]⁷ Не ми е известно Константин Петканов да е познавал статията на Борис Йоцов, но с изградения си нравствено-философски светоглед той отговаря на повика на времето и е готов да се включи адекватно в осъществяването на националния проект. И писателят съзнателно и целеустремено с цялото си творчество – романи, повести, разкази, исторически сказания и публицистични статии участва при създаването и внушението на националната митология. Петканов е един от не само продуктивните, но и отговарящите на зова на Борис Йоцов автори в статията му „Българската действителност търси автор”. Йоцов пише: „Ето това е българската действителност – не тая външна, а оная вътрешна, нравствена действителност, която ни задава своите въпроси, която чака да бъде осмислена, която моли да бъде претворена, изобразена – и в лирика, и в епос, и в драма”. [14]

В творбите на Константин Петканов „вътрешната, нравствена действителност” присъства като алтернатива на неморалното поведение на човека по време на войните, като проекция на надеждата за спасение, хуманизъм, разбиране в общността. Няма значение как се нарича тази многолика „нравствена действителност” – „вечна душа”, национален дух, български национален характер, „вечен българин”... – важното е, че тя придава смисъл на новия човешки свят и че предизвикателно насочва битието към хоризонтите на спасението. Като доказателство за присъствието на „вечния” българин в романите на Петканов ще приведа схващането на Розалия Ликова. Тя отбелязва: „В своите историческо-битови романи К. Петканов се стреми да въплъти образа на „вечния” българин, вечното начало в човека, вън от съвременните противоречия. Човекът в неговите представи е изразител на „нравственото начало”. [15]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Литературната критика тенденциозно или недостатъчно целенасочено интерпретира художествения свят в творбите на Константин Петканов и както казва клишетото, тя е в дълг към неговия живот и неговото дело. Въпреки съществуващите статии, преди 9 септември и след това, обемното му творчество все още не е проучено и разбрано в неговата цялост и пълнота. В съответстващия критически мататекст избирателността и трафарета са тези, които преобладават.

Така че всеобщата грешка, допускана от литературните критици, е съсредоточаването избирателно към определени смислови ядра и естетически особености, без да се изследва задълбочено цялото проблемно-естетическо

съдържание. Тази повтаряща се селективност не позволява да се разбере генералната концепция на Константин Петканов за вечността на българския характер и българския дух, за непреходните нравствени ценности и религиозни послания, които се проявят в бита и на полето на историята. По този начин много важни части от мегатекста му са изрязани. Не се виждат на литературната карта и неговата публицистика и философски размисли. Поради различни конюнктурни политически и идеологически и причини се премълчава истината, че той изгражда мита за Беломорска Тракия, че пише пристрастно за българщината в този откъснат край от територията на България. Ето защо дошло е време, когато гласът на писателя не трябва да бъде заглушаван и да не се страхуваме от Петканов - така, както не трябва да се страхуваме от Димитър Талев и Стефан Стамболов. Прав е Иван Станков като пише: „... да бъде преодолян страхът Димитър Талев, както беше преодолян страхът Стефан Стамболов. Тежко му на народ, чието национално знание се крепи на страхове и политико-идеологически съображения. Не е задължително нарушените национални истини да бъдат използвани задължително като оръжия. Това е точно толкова престъпно, както и премълчаването им”. [16]

Обща черта в критическата продукция, преди 9 септември 1944 г. и след това, е и наличието както на положителни, така и на негативни отзиви и рецензии. Литературните критици са безпощадни относно светогледните позиции, представите за ценности, начина на повествование и езиковата политика в творбите на писателя. Разликата е, че литературната критика преди периода на НРБ изпълнява ролята на коректив относно наистина допуснати „грапавини” в художествената тъкан, а тази през социалистическия период от историята на българската литература използва слабостите, за да принизи творчеството на Петканов и да го премахне от тогавашния канон.

В критическите текстове между двете световни войни се акцентира върху устойчивите черти в душевността на българския селянин, както и върху изконните нравствени ценности, които са ръководните начала в неговото поведение. Отразени са и негативните промени в душата на селянина войник, неговото обезчовечаване след войната, сполучлив израз на смелото Петканово отрицание на войната. Отделено е и подобаващо място на писателската му дарба да изгражда персонажно-събитийната емпирика, да разказва плавно и увлекателно, въвеждайки читателя в различни художествени светове, да описва с поетичен език света на човека.

Интересен факт е, че тогавашните литературни критици не интерпретират едно от отличителните смислови ядра в Петкановото творчество – религиозно чувство и Божията промисъл. Явно за тях да се осмисли живота на човека през ракурса на християнското светоусещане е естествено и правдоподобно. Затова пък в литературната продукция след 9 септември темата за религията е във фокуса на изследователите. За тях тя е уличаващият знак, който показва откъсването на Константин Петканов от социалистическите идеали и невлисването му в атеистичната атмосфера. Той е схванат като личност и творец с консервативен мироглед, като морализатор, проповядващ религиозни постулати и остарели патриархални добродетели. Също така той е възприет като битоописател и като автор, в чието творчество земята и трудът са основни обекти на превъплъщение.

Литературните критици от времето на НРБ, въпреки идеологическия прочит и отбелязването на „отрицателни” страни в творчеството на писателя от Беломорска Тракия, открояват и същностни художествени постижения, показват характерните черти на неговите творби. Открита и посочена е концептуалната връзка между земята и свободата, труда и нравствеността, бита и битието. Разбрана е идеята за вечността, която се постига посредством изкуството и най-висшата му форма – „поезията”, издигаща човека над „първичния животински инстинкт”, превръщаща го в герой, в духовно възмогнала се личност. Именно този духовно издигнат човек носи „вечната душа”.

Не на последно място е показано и въвеждането в прозата на Петканов на *лиризм* и *психологизъм*. Тези характерологични явления в литературната ни история през 20-те и 30-те години на миналия век представят писателя на множество романи, повести и разкази, като самобитен творец, който обогатява традициите в селската проза. В този смисъл той е „типичен селски автор”, съдейки по темите, по отражението на бита, нравите и обичаите, по неговото светоусещане и същевременно е автор с нов, оригинален поглед към селото и историята. Константин Петканов по свой начин чувства и осъзнава процесите, които протичат в действителността, схваща силите, които влияят върху битието на българския селянин. **Оттук водещата творческа инвенция на писателя е да превзпълти първичните стихии на живота, подводните течения в историята, съдбовната връзка на човека със земята, нравствените ценности и религиозните чувства. Цялото му творчество е един поетичен славослов на трудолюбивия и нравствено чист български селянин, на неговите битови задължения и исторически мисии, на плодородните тракийски нивя, с една дума – на българщината в Беломорска Тракия.**

БЕЛЕЖКИ

1. Срещите между Константин Петканов и Иван Богданов стават в кабинета на Иван Богданов на ул. „Граф Игнатиев”, № 2. Иван Богданов е ръководител на службата за стопански проучвания и информация, на която е подчинен Константин Петканов като редактор на месечно издание на Дирекция „Храноизнос”.

2. Наситеността на прозата с поетически образи е стилос белег и творчески подход на руския имажинизъм и чешкия поетизъм. Георги Цанев прави кратък преглед на представителите на това течение в литературата. В руската литература лиричният образен стил е характерен за повестите в сборника „Сопка”. Представители на чешкия поетизъм са белетристите Владислав Ванчура, А. Ц. Нор, Честмир Ержабек и др. Лиризмът в прозата е художествена особеност и в творбите на босненския писател Хамза Хумо. Това модерно явление в българската литература се проявява още преди войната в историческите разкази, написани в декоративен лиричен стил, на Николай Райнов, както и в „Между пустинята и живота” (1919). Други представители на лиричната проза са Ангел Каралийчев с „Ръж” и „Имане” и Илия Волен с част от творчеството си. Вж.: [17]

3. Георги Цанев пише: „Като философска основа на литературата се явява индивидуализмът, внесен още от Пенчо Славейков. В лириката настъпва символизъмът, а в прозата – психологическият реализъм. [18]

4. Тъмните страни на човешката душа при Георги Райчев се основават на биологичното схващане за човека. На неговото творчество оказват влияние Стриндберг, Хамсун, Еверс.

5. При мое посещение в дома на Константин Петканов на ул. „Герлово”, № 13, бях въведен от дъщеря му – Сълза, в работния му кабинет, където ми беше показана икона от манастира, където е живял прототипа на Стареца Зосима от „Братя Карамазови”.

6. Професор Спиридон Казанджиев държи сказка на тема: „Историческото време. Кризата в материалния и духовния живот и нашите задачи” на 9 април 1932 година. Написването на статията несъмнено е повлияна от философията на Шпенглер за „залез” на Запада.

7. Статията „Българската действителност търси автор” на Борис Йоцов излиза за първи път в: Отец Паисий, III, 1930, № 2.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Богданов 1981: Богданов, Иван. Неизбледняващи спомени. Среци и разговори с български писатели и учени. София: Български писател, с. 339.
- [2] Пак там, с. 339.
- [3] Пак там, с. 341.
- [4] Богданов 1965: Богданов, Иван. И те са хора. София: Профиздат, с. 199.
- [5] Зарев 1978: Зарев, Пантелей. Панорама на българската литература. Том трети. София: Наука и изкуство, с. 564.
- [6] Пак там, с. 565.
- [7] Цанев 1975: Цанев, Георги. Страници от историята на българската литература. Том 4. Художествени образи и критически идеи. София: Наука и изкуство, с. 217.
- [8] Атанасов 1929: Атанасов, Никола. „От селото към града“. Из очерките „Изминат път“: Петканов и Аура. – Българска мисъл, IV, № 5–6, с. 460.
- [9] Цанев 1975: Цанев, Георги. Цит. съч., с. 238–239.
- [10] Зарев 1978: Зарев, Пантелей. Цит. съч., с. 575.
- [11] Ликова 1996: Ликова, Розалия. Литературен живот между двете световни войни. София: Издателска къща „Иван Вазов“, с. 135.
- [12] Казанджиев 1932: Казанджиев, Спиридон. Историческото време. Кризата в материалния и духовния живот и нашата задача. София: Хемус, с. 6.
- [13] Йоцов 1994: Йоцов, Борис. Българската действителност търси автор. – В: Защо сме такива? В търсене на българската национална идентичност. Състав. И. Еленков, Р. Даскалов, София: Светлоструй, с. 479.
- [14] Пак там, с. 480.
- [15] Ликова 1996: Ликова, Розалия. Цит. съч., с. 134.
- [16] Станков 2001: Станков, Иван. На пътя на историята. Творчеството на Димитър Талев. Велико Търново: Слово, с. 6–7.
- [17] Цанев 1975: Цанев, Георги. Цит. съч., с. 217–218.
- [18] Цанев 1985: Цанев, Георги. Литературна критика. Том 2. София: Български писател, с. 256.

За контакти:

Гл. ас. Никола Бенин, Катедра по български език, литература и изкуство, Русенски университет „Ангел Кънчев“, E-mail: nbenin@uni-ruse.bg